

Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Madeni Haç*

A Group of Byzantine Metal Crosses Found in Erzurum Archaeology Museum

Demet Okuyucu**

Öz

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde bulunan toplam on adet madeni haç bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Eserlerden altısı Erzurum İli Hınıs İlçesi Parmaksız Köyü'nde yer alan Aşağı Parmaksız höyüğü çevresinde bulunmuş; üçü satın alınarak biri ise Erzurum Kalesi 2008 yılı kazılarında yapılan sondaj çalışmalarında ortaya çıkarılarak müzeye getirilmiştir.

Erzurum Arkeoloji Müzesinden alınan izin ile eserler yerinde görülmüş, ölçüleri alınarak resimleri çekilmiştir. Giriş bölümünde haç kavramı ve haçın Hristiyan teolojisindeki yeri ve önemi ele alınmış, bilgisayar ortamında çizimleri yapılan eserler katalog bölümünde tanıtılmıştır. Değerlendirme bölümünde çeşitli koleksiyonlara ait, arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan veya türlü şekillerde müzelerin envanterlerine kaydedilen ve akademik çalışmalara da konu olan benzer örneklerle mukayese yapılarak tarihlendirme önerisi sunulmuştur. Yapılan karşılaştırma ve değerlendirme sonucunda ele alınan eserlerin, tarihlendirilmesi yapılamayan bir eser haricinde, 6-13. yüzyıllar arasına ait Bizans dönemi haçları oldukları sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Erzurum, Müze, Hristiyanlık, Haç, Bizans

Abstract

A total of ten metal crosses in the Erzurum Archaeology Museum constitute the subject of this study. Six of the artifacts were found around the mound located in the Parmaksız Village of Hınıs District of Erzurum Province, three of them were purchased and one of them was brought to the museum after the soil drilling studies which were carried out during the excavations of Erzurum Castle in 2008.

In the introduction, the concept of the cross and its place and importance in Christian theology are discussed. The subject of the study is ten metal crosses in Erzurum Archaeology Museum. First of all, with the permission of the forehead taken from the museum, the artifacts were seen in situ, and their measurements and pictures were taken. Detailed drawings of the crosses made in the computer environment have been added to the catalogue section so that the works can be perceived more clearly. The arrival dates and forms of the artifacts have been presented from the museum records. The works that the article focuses on are grouped as ceremonial-consecrated cross and pendant crosses, and are described and introduced in detail in the catalogue section.

A dating proposal is presented in the evaluation section by making comparisons with similar examples belonging to various collections, unearthed in archaeological excavations or recorded in the inventories of museums in various forms and also being the subject of academic writings.

* Bu çalışma Erzurum Arkeoloji Müzesi'nden alınan 75869715-155.03-E.94829 sayılı izin ile gerçekleştirilmiştir.

** **Sorumlu Yazar:** Demet Okuyucu (Dr. Öğr. Üyesi), Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum, Türkiye. E-posta: demet@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0002-5533-8397

Atf: Okuyucu, Demet. "Erzurum Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Dönemine Ait Bir Grup Madeni Haç." *Art-Sanat*, 19(2023): 365–392. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2023.19.1155760>

As a result of the comparison and evaluation, it has been concluded that the works examined are identified to be the Byzantine crosses which belong to the period of 6th and 13th centuries, except for one work that cannot be dated.

Keywords

Erzurum, Museum, Christianity, Cross, Byzantine

Extended Summary

This study, which presents the evaluation of a total of ten metal crosses existing in the Erzurum Archeology Museum, is an original research article. This scientific manuscript, which has not been partially or fully published elsewhere, is a work of Byzantine Art created within the discipline of art history.

In Christianity, the cross is the most important religious-iconographic shape and symbol. According to the Christian belief, since Jesus, who died on the cross by being crucified, sacrificed himself to atone for the original sin of humanity, the cross is the representation of his sacrifice, a means of reconciliation between God and man, and the mystical symbol of union with Jesus.

Cross motifs as a Christian symbol began to be depicted in Roman catacombs. This motif was placed on the flags by Emperor Constantine I from the Middle Byzantine era, some churches were built in the form of a cross. There are many ceremonies accepted by the church regarding the cross. During the religious ceremony, the cross was carried in front of the bishops in the Ceremonial procession.

It is possible to mention that there are many types of crosses and some of them have special forms. For centuries, Christians have been placing the cross in their homes, churches and workplaces, wearing it on their necks and clothes, and sometimes engraving the cross form on different materials. This geometrical form, consisting of two intersecting lines, vertical and horizontal, has become a symbol that has spread widely in the Christian world and has very different meanings. More than three hundred and eighty-five different forms of crosses are mentioned today. But only a few of them have become widespread. The most striking of the commonly used crosses are; Antony Cross, Andreas Cross, Crux monogrammatica, Greek/Orthodox Cross, Latin Cross, Handled Cross, Yaba cross, Anchor Cross, Peter's Cross, Patriarch's Cross, Pope's Cross, Slavic Cross, Baptismal Cross, Swastika, Maltese Cross, Jerusalem Cross, Staurogramm and Potent Cross.

The Byzantine Empire was a state that accepted Christianity as the official religion and shaped its culture and civilization on the axis of this religious belief. The cross, which is the most important symbol of the Christian faith, has been widely used by both the Byzantine Empire and other Christian states and their believers.

Erzurum was a strategically important garrison city during the Roman Empire. The name of the city in this period was Theodosiopolis, which was attributed to the Eastern Roman (Byzantine) Emperor Theodosios II (408-450). After the defeat of the Byzantine army in Malazgirt, the city was under the rule of Gregorios Bakurian, one of the Byzantine generals of Georgian origin, for a short time. However, after the victory, Sultan Alparslan gave the surroundings of Erzurum to Emir Saltuk as iqta, and with his conquest of Erzurum in the same year (1071), Turkish dominance started in the city, and the foundations of the Saltukid Principality of the Great Seljuk State were laid. After the gates of Anatolia were opened to the Turks with the Battle of Malazgirt in 1071, the Christian governments in the region continued to exist as vassals of the Turks. Anatolian geography has embraced many nations with different religions, cultures and ethnicities with tolerance, and the Muslim people and other peoples have lived together within the framework of unity and tolerance.

Erzurum Archaeology Museum, which exhibits many artifacts brought from Erzurum and the surrounding provinces, was first opened in 1944 in Yakutiye Madrasah. The museum, which was moved to the Double Minaret Madrasah in 1947, continued to serve by moving to its new building in 1968. In 1994, with the opening of the Yakutiye Madrasah Turkish-Islamic Artifacts and Ethnography Museum, the newly constructed museum building was transformed into an Archaeology Museum.

Today, in the museum halls operating in the new building under the modern museum understanding, works that provide information to the visitors on many subjects such as the cultural development, production, lifestyle, art, religious beliefs, and traditions of the societies that lived in the region are exhibited. Various fossils and stone tools, Early Bronze Age (Karaz Culture) artifacts, second-millennium Transcaucasian paintings, artifacts from the Urartian Period, and artifacts from the Roman and Hellenistic Periods are exhibited. The crosses that we discussed within the scope of our work in the Byzantine period artifacts section created in the new museum building will also be on display.

The six metal crosses recovered from the Parmaksız Village Mound in the Hınıs District of Erzurum province are Byzantine crosses and are data that shed light on the medieval settlement in the region. Again, other crosses, which were examined within the scope of this study and brought to the museum by purchasing, appear as works made of bronze and iron belonging to the Byzantine period. The cross found at a depth of approximately 280 meters during the Erzurum Castle excavation is an extremely valuable artifact, but the fact that it was under the ground for a long time and the depth of the layer it was captured had a long history, causing it to undergo heavy deformation. Therefore, unfortunately, the material of this work could not be understood and its date could not be made.

There are many crosses from different periods in many museums and personal collections in the world and Turkey. The works discussed in this article were compared in terms of form and decoration by finding similar examples both in museums and collections and in academic writings such as theses, articles, papers, books and book chapters. Dating has been made to the crosses we have by taking the works of which date is known or dated as reference. As a result of these dating studies, metal crosses were dated between the 6th and 13th centuries. While five artifacts were made of bronze and four of them were made of iron, the material of one artifact could not be fully understood. The ones made of iron material have corroded. One of the crosses (Cat. Nu 8) is oval and the others are flat-sectioned. Ceremonial and consecrated crosses and pendant-type crosses were produced by casting technique. While there are geometric decorations in the form of circles created with the scraping technique on the front faces of the crosses, figurative depictions or writing is not seen; the back faces are left plain and undecorated in all of the works.

Giriş

Anadolu, yüzyıllar boyunca farklı inanç, kültür ve medeniyetlerin birlikte yaşadığı zengin bir coğrafya olmuştur. Bunlar arasında Hristiyan inancını benimseyen devlet ve milletler Anadolu'nun güçlü bileşenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hristiyan dinî mimarisine ait çok sayıda esere ev sahipliği yapan bu topraklar, Hristiyan teolojisinin gelişimi bakımından önemli olayların yaşandığı; Hristiyan mistisizmi, sembolizmi ve ikonografisi açısından zengin kaynaklara sahip olmuştur. Bu kaynaklar incelendiğinde haç sembolünün çok önemli bir simge olarak kilise planlarında, bir resim programı içerisinde ya da tek başına bir el sanatı ürünü olarak varlık gösterdiği dikkat çekmektedir. Farklı malzemeler ve yapım teknikleri kullanılarak üretilen haçlar, Hristiyan maden sanatının da odak noktasını oluşturmuştur.

Anadolu müzelerinin birçoğunun teşhir ve depo bölümlerinde, Geç Antik Çağ ve Erken Hristiyanlık döneminden başlayarak Post Bizans olarak da isimlendirilen 19. yüzyıla kadar, çok sayıda Hristiyan el sanatına ait eser ve koleksiyon bulunmaktadır. Söz konusu eserler arasında Erzurum Müzesi örnekleri önemli bir grubu oluşturmaktadır. Kadim tarihi, kültürü ve gelenekleri ile zengin bir mirasa ev sahipliği yapan Erzurum'da, arkeolojik, tarihî ve etnografik eserlerin sergilendiği Arkeoloji Müzesi ile Türk-İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Erzurum'un kültür ve geleneklerinin canlı tutulduğu tarihî Erzurum evleri ile Türk tarihi bakımından önemli olayların yaşandığı binaların müzeye dönüştürülmesi sayesinde de birçok müze kurulmuştur. Bunlar Arkeoloji Müzesi, Türk-İslam Eserleri ve Etnografya Müzesi (Yakutiye Medresesi), Atatürk Evi Müzesi ve 23 Temmuz Erzurum Kongre Binası Resim Heykel Müzesi ve Galerisi'dir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan madeni haçlar, Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde yer almaktadır. Haçların bir grubu akademik bir çalışmanın ürünü olmayan yüzey buluntusu, bir grubu satın alma yoluyla müzeye kazandırılan eserlerken bir eser de Erzurum Kale kazısı buluntusudur.

Erzurum Roma İmparatorluğu döneminde bir garnizondur. Bizans İmparatorluğu döneminde ise özellikle 5. yüzyılda kentin İmparator II. Theodosios'a izafeten "Theodosiopolis" olarak isimlendirilmesi şehrin artan öneminin bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. 11. yüzyılda Türk-İslam döneminin başladığı şehirde bu döneme kadar ve bu dönemden sonra Hristiyan nüfusun yaşamış olması kozmopolit hayatın olağan bir gerçeğidir.

Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde doğrudan kent merkezi veya ilçelerden kazı çalışması yoluyla ele geçen yalnızca bir adet haçın bulunması, bu eseri ünik kıllarken kısıtlı bir nicelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan Hınıs İlçesi Parmaksız Köyü'nde yer alan Aşağı Parmaksız Höyüğü çevresinden ele geçen haçlar bölgede yaşayan bir

şahıs tarafından bulunarak Erzurum Müzesine getirilmiştir¹. Bir kazı buluntusu olmamakla beraber bu eserler şehrin Bizans dönemine ait önemli buluntuları olarak envantere dâhil edilmiştir. Diğer haçlar ise komşu ve yakın illerde şahısların bulunduğu ve müzenin satın alma yoluyla bünyesine dâhil ettiği eserlerdir. Farklı yollarla ele geçmiş olmakla beraber bu eserler gerek Erzurum gerekse yakın çevrenin Bizans dönemine ışık olabilecek önemlerinden dolayı müze bünyesinde toplanmıştır. Bu haçlar Erzurum Arkeoloji Müzesinin yakın zamanda taşındığı yeni binasında Bizans eserleri seksiyonunda teşhire çıkarılmak üzere hazırlanmaktadır.

Hristiyanlıkta Haç

Genel bir tanımlama ile haç, “birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan biçime verilen addır². Türkçeye Ermeniceden geçen haç kelimesinin Batı dillerinde karşılığı Latince *crux* köküne dayanan İngilizce *cross*, Fransızca *croix*, Almanca *kreuz* kelimeleridir. Haçın Grekçesi *stavros* olup Türkçeye *istavroz* biçiminde de giren kelimenin İbranicesi *talah*, Arapçası *salib*, Farsçası “dört çivi” anlamına gelen *çehar mih* olup bu terkip Türkçeye *çarmıh* olarak geçmiştir³.

Hristiyanlığın temel sembolü olan haçın geçmişinin milattan önce 3000-4000'lere kadar gittiği ve Orta Doğu kökenli olduğu kaydedilmektedir. Farklı inanç, kült ve coğrafyalarda değişik anlamlar taşıyan haç, kadın ve erkek birleşmesi sonucu meydana gelen verimlilik, tabiattaki aktif ve pasif enerji, güneş tanrıları ve çeşitli göksel temalar, bazı pagan tanrılar, hayatın kaynağı ve ölümsüzlük gibi çok çeşitli durum ve unsurları sembolize etmiştir. Çarmıh, tarihin çeşitli dönemlerinde bir idam şekli olarak da kullanılmıştır. Suçlu kişinin elleri ve ayaklarından çivilenmesi suretiyle gerçekleşen bu ceza halka ders vermek gibi bir amaca da sahiptir. Çarmıha girmek için Asur, Pers, Kartaca Fenike, Mısır ve Yunanlarda tek bir kazık kullanılmışken Romalılar bu yöntemi dikey kazığa yatay bir kol ekleyerek değiştirmiş; suçlu köle, esir, yabancı ve adi suç işleyen kişileri kollarını iki yana açarak çivilemek suretiyle infaz etmişlerdir. Roma'da onur kırıcı kabul edilen bu idam şekli büyük suç işleyenler hariç Roma vatandaşlarına uygulanmamıştır⁴.

1 Parmaksız Yerleşimi, Erzurum'un 148 km güneyindeki Hınıs İlçesi'nin 5 km kuzeyinde bulunan Aşağı Parmaksız Mahallesinin güneyinde yer almaktadır. Yerleşim hakkında 2021 yılında yapılan bir yüksek lisans tez çalışması bulunmaktadır. Erzurum Arkeoloji Müze envanterinden ve arazi çalışmalarından toplanan buluntulardan yola çıkılarak Parmaksız yerleşiminin Erken Tunç Çağı'ndan itibaren iskân gördüğü ve ele geçen buluntulardan hareketle buranın sıradan bir yerleşim yeri olmadığı belirtilirken alanda bir arkeolojik kazının henüz yapılmamış olması daha detaylı bilgi verebilmeyi de henüz imkânsız kılmaktadır. Elif Yurttaş, “Erzurum-Hınıs, Parmaksız Yerleşimi ve Buluntularının Değerlendirilmesi” (Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2021), 29.

2 Türk Dil Kurumu, “haç,” erişim 5 Temmuz 2022, <https://sozluk.gov.tr/>

3 Mahmut H. Şakiroğlu, “Haç,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 522.

4 Kadir Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi,” *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004), 105-109.

Haç, Hz. İsa'nın yakalanıp yargılanması sonrasında cezalandırılma yöntemi olarak *Matta İncili*'nde geçmektedir: “*Pilatus, “Öyleyse Mesih denen İsa’yı ne yapayım?” diye sordu. Hep bir ağızdan, “Çarmıha gerilsin!” dediler. Pilatus, “O ne kötülük yaptı ki?” diye sordu. Onlar ise daha yüksek sesle, “Çarmıha gerilsin!” diye bağrışıp durdular.*”⁵ *Tevrat*'ta belirtilen “*Eğer bir adam bir günahtan ötürü ölüm cezasına çarptırılıp öldürülür ve ölüsü ağaca asılırsa, ölüyü gece ağaçta asılı bırakmamalısınız. O gün kesinlikle gömmelisiniz. Asılan kişi Tanrı tarafından lanetlenmiştir. Tanrınız RAB’bin mülk olarak size vereceği ülkeyi kirletmeyeceksiniz.*”⁶ ayetleri doğrultusunda Hz. İsa'nın Yahudi geleneklerine göre değil daha ağır şartlarda ve aşağılayıcı bir biçimde idam edildiği anlaşılmaktadır.

Hristiyanlık tarihi açısından Hz. İsa'nın çektiği çilelerin en önemli materyali olan haç, teolojide de onun ölümüyle irtibatlıdır⁷. İsa'nın çarmıha gerilişinin dinî bir sembolü olan haç ilk Hristiyanlardan itibaren bu dinin de simgesi olarak kullanılmıştır.

Yeni Ahid içerisinde haç (stauros) kavramı sadece materyali işaret ederken Haç teolojisi Pavlus ile ortaya çıkmaya başlamış ve kilise babaları tarafından geliştirilmiştir. Irenaeus'a⁸ göre haç kozmik hakikatin gözle görünür hâlidir. Haç üzerinde idam edilmek suretiyle İsa kozmosu özetlemiş, Lactantius'a⁹ göre ise haç üzerinde kollarını açarak bu hâliyle bütün insanları kucaklamıştır¹⁰.

Tertullian (155-220) bir yere girip çıkarken, giyinirken, yıkanırken, yemek yerken, uyurken, uyanırken, ışık yakarken kısacası günlük hayatın her alanında ve eyleminde haç çıkarılmasını ve kullanmasını tavsiye etmiştir. Fakat ilk Hristiyanlar haç kullanmakta ve taşımakta İmparator Konstantin dönemine kadar çekimser davranmışlardır¹¹.

Haç kültü, 4. yüzyıldaki Milvian Köprüsü Savaşı sonrasında sonra önem kazanmıştır. Dönemin tarihçisi Eusebius'a¹² göre İmparator Büyük Konstantin rüyasında, gökyüzünde parlayan bir haç ve “*Bununla Kazanacaksınız*” yazısını gördükten sonra

5 Matta 27:22.

6 Yasanın Tekrarı 21:22-23.

7 Ahmet Gül, *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018), 67.

8 Irenaeus (130-202): Geç antik çağda yaşamış bir kilise babası ve Hristiyan şehididir. 2. yüzyılda ortaya çıkan bir akım olan apologia (Hristiyanlık savunusu) yazarlarındandır. Çağdaş olan apolojistler Ignatius, Iustinus ve Hippolytus'un eserleri çağlarının gnostizm başta olmak üzere, dinî problemlerini aktarmaktadır. Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), 15.

9 Lactantius, 240-325 yılları arasında yaşadığı varsayılan, Geç Antikçağ-Erken Hristiyanlık döneminin önemli Hristiyan tarihi yazarlarından biridir. Öncelikli amacı tanık olduğu olayları kullanarak Tanrı'nın mutlak varlığını kanıtlamaya çalışmak olan Lactantius çok sayıda dinî konulu eser kaleme almıştır. Tuğçe Ünver, “Geç Antikçağ Hristiyan Tarih Yazarı Lactantius ve İlahi Adalet Teması,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/68 (2019), 500.

10 Şakiroğlu, “Haç,” 523.

11 Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi,” 116.

12 “Eusebius Pamphilus: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine,” Christian Classics Ethereal Library, erişim 05 Temmuz 2022, <https://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>

savaşı kazanması üzerine haç imgesini Hristiyanlığın kullanımına özgü kılmıştır¹³.

Hristiyanlık dini içerisindeki merkezi konumu ve önemi bağlamında tarih boyunca haçla alakalı çok sayıda efsane üretilmiştir¹⁴. Ölüleri diriltten, hastaları iyileştiren ve gençleştiren tüm bitkilerin öncülü olan Hayat Ağacı ile Haç arasında kurulan bağlantı bu efsanelere bir örnektir¹⁵. Başka bir söylenceye göre Hz. Âdem'in ölümcül hastalığına şifa bulmak için cennet kapısına giden oğlu Şit'in cennette gördüğü ve bir kurtarıcının geleceğine işaret eden ağaçtan bir melek aracılığıyla aldığı, Âdem öldükten sonra dili üzerine koyduğu yasak meyvenin üç çekirdeği zamanla Kudüs'te tek bir ağaç şeklinde birleşmiş ve Mesih'in gerildiği çarım bu ağaçtan yapılmıştır. İsa, dünyanın merkezi sayılan, Âdem'in yaratılıp gömüldüğü yerde çarımha gerilmiş ve akan kanı Âdem'in kafatasına dökmek suretiyle insanlığın babasını vaftiz ederek onu günahlarından arındırmıştır¹⁶. *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi*'nde geçen bir diğer anlatıda Hristiyanların haç ve İncil'in gücü ile Müslümanları yendiği efsanesi aktarılmaktadır¹⁷.

Haç, Hristiyan sanatındaki ikonografik anlamı, litürjideki önemi ve süsleme ögesi olmasıyla, bu inancın en dikkate değer sembollerinden biri olmuştur¹⁸. İsa'nın çarımha gerilmesi, ölüme karşı zaferi, inanç ve imparatorlar için düşmana karşı zaferleri sembolize eden haç, Roma İmparatorluğu'nun erken devirlerinden itibaren askerî törenler ve zafer kutlamalarında taşınan standart vexillum ve tropaeumların yerini almış, Bizans İmparatorluğu'nda, 4. yüzyıl sonlarında büyük boyutlu haçlar, taç giyme törenlerinin vazgeçilmez unsuru olmuştur¹⁹. “Özellikle inanç boyutuyla ele alındığında geniş bir kullanım alanına sahip olan haçlar, işlevleri açısından da önemli birer simge aracı hâline gelmişlerdir. Tören ve takdis amaçlı kullanılan haçların dışında, röliker ve pandantif şeklinde kullanıma sahip haçlar da Bizans maden sanatının yapım ve süsleme teknikleri uygulanarak şekillendirilmiştir”²⁰.

Başta kiliseler olmak üzere dinî işlevli yapılarda, mezarlıklarda veya evlerin altlarında bir kolye şeklinde boyuna asılarak, kıyafetlere baskısı veya işlemesi yapılarak günlük hayatın her alanında yaygın bir biçimde kullanım gören haç sembolünün şeyta-

13 John Moorhead, “Iconoclasm, The Cross And The Imperial Image,” *Byzantion* 55/1 (1985), 176.

14 Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi,” 119.

15 Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1992), 192.

16 Albayrak, “Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi,” 119.

17 *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1162) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 70.

18 John A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, ed. Susan A. Boyd ve Henry Maguire (Washington: D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 1994), 8-10.

19 Meryem Acara Eser, “Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç,” *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötügen'e Armağan*, ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 27.

20 Ufuk Elyiğit, “Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri,” *Art-Sanat* 18 (2022), 181.

ni ve kötü güçlere karşı mücadele edilebilecek tek gerçek silah olduğuna inanılmıştır²¹. Yazılı ve görsel kaynaklardan anlaşıldığına göre haç, imparatorluk törenleri ve askerî törenlerin dışında, dinî seremonilerin de ana sembolü olarak bayram günlerinde kilise ve saray arası yürüyüşlerde ve doğal afetlerden sonra yapılan ayinlerde taşınmıştır²².

Sonuç itibarıyla haç, Hristiyan inancı mensupları için bir nimet, inanç itirafı ve kutsallığın işareti kabul edilerek kullanılmagelmiştir. Gerek Bizans İmparatorluğu döneminde gerekse Bizans sonrası dönemde Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Gürcülerin mimari, resim, el sanatı ürünleri gibi kültürel mirasları Anadolu coğrafyasında muhafaza edilmektedir. Bu eserlerin önemli bir grubunu da Türkiye müzelerinde sergilenen haçlar oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında ise Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan bir grup Bizans dönemi madeni haç katalog bölümünde tanıtılmıştır.

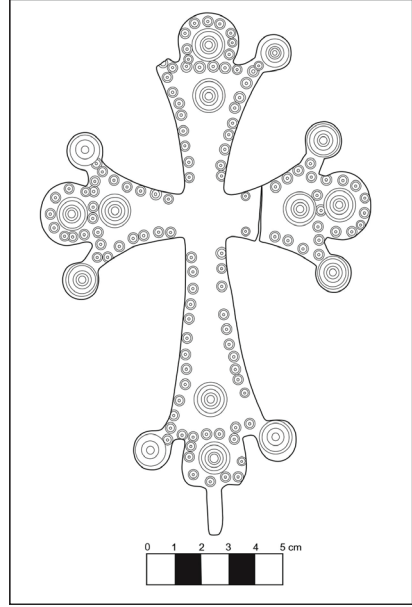
21 Apostolos Karpozilos ve Anthony Cutler, "The Cross in Every Day Life," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 1 (New York: Oxford University Press, 1991), 551.

22 Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, 8-10; Meryem Acara Eser, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2004), 144.

Katalog

G. 1: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 2: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel 2021)

Kat. No.1: Takdis/Tören Haçı (G. 1, G. 2)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 18.5 x 12.1 cm

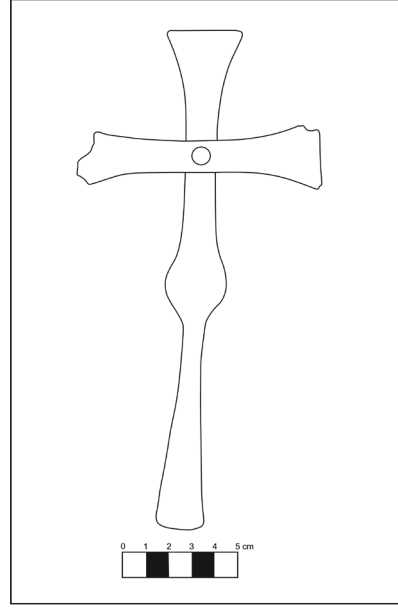
Malzeme: Bronz

Tarih: 11-12. yüzyıllar

Tanım: Döküm tekniği ile yapılmış olan haç, Latin Haçı biçimindedir. Yassı kesitli haçın kolları merkezden dışa doğru genişlemekte ve üçer daire ile sonlanmaktadır. Alt kolda ise haçın ahşap bir asaya yerleştirilmesine olanak sağlayan metal haç kaidesine geçirilmesi için yaklaşık 2.2 cm'lik bir sap bulunmaktadır. Eserin üzerindeki süslemeler kazıma tekniği ile yapılmıştır. Haç kollarının merkez uçlarında art arda iki, yanlardaki daireler üzerinde birer olmak üzere merkezleri oyuk derin daireler bulunmaktadır. Daha yüzeysel, küçük, ortaları delik, nizami bir yerleştirilme gözetilmeden birbirinin peşi sıra dizilen dairelerle eser bütünüyle çevrelenmiştir. Haçın arka yüzü sade bırakılmıştır. Sağ kolunun kırılması ve üst kolun ucundaki dairelerden birinin yok olması dışında eser iyi durumdadır.

G. 3: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 4: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.2: Takdis/Tören Haçı (G. 3, G. 4)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 21.4 x 10.5 cm

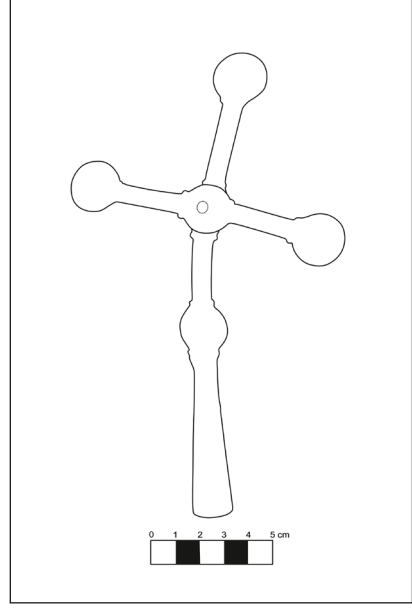
Malzeme: Demir

Tarih: 11-13. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniği ile yapılan yassı kesitli haç, Latin Haçı biçimindedir. Merkezden dışa doğru genişleyen haç kollarından yatay kollar ve dikey üst kolun düz kesildiği, dikey alt kolun ise sap kısmı ile birleştiği yerde dış bükey biçimlendirildiği görülmektedir. Haçın bir haç kaidesine oturmasını sağlayan silindirik sapı, yaklaşık 2 cm çapında ve 7 cm uzunluğundadır. Eserin ön yüzünde, perçin ile birleştirilen, haç kollarının kesişme noktasında görülen daire formu sade kabartma dışında ön ve arka yüzünde herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. Yatay haç kollarının uçlarındaki koptmalar dışında eserin genelinde korozyon görülmektedir.

G. 5: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 6: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.3: Takdis/Tören Haçı (G. 5, G. 6)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 18.6 x 11.4 cm

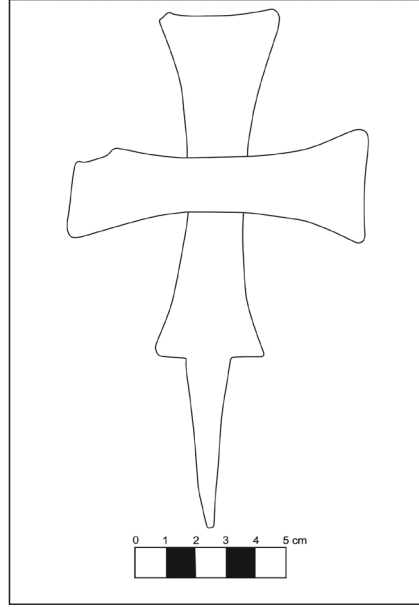
Malzeme: Demir

Tarih: 11-13. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniği ile yapılan yassı kesitli haç, Latin Haçı biçimindedir. Düz birer şerit şeklindeki haç kolları birer daire ile sonlanmaktadır. Haç kolları birbirlerine perçinle tutturulmuştur. Alt kolun bitişiğindeki silindirik sapı 7 cm uzunlukta ve 1.5 cm çapındadır. Eserin ön yüzünde haç kollarının dairesel formlu kesişme noktasında kabartma şeklindeki perçin başı dışında ön ve arka yüzünde herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. Alt kolu sap kısmı ile birlikte eğilen haçın genelinde korozyon görülmektedir.

G. 7: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 8: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.4: Takdis/Tören Haçı (G. 7, G. 8)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 17.0 x 10.1 cm

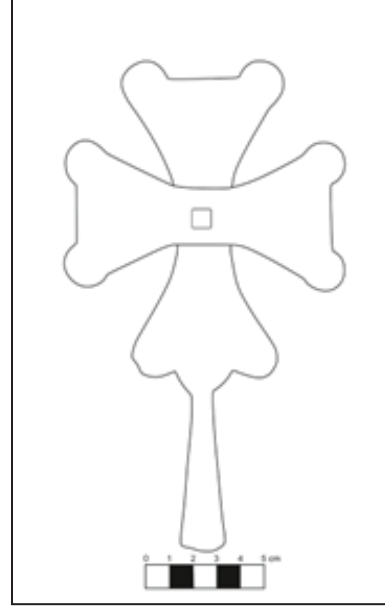
Malzeme: Demir

Tarih: 11-13. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniği ile yapılan yassı kesitli haç, Yunan Haçı biçimindedir. Haç kolları merkezden dışa doğru genişlemektedir. Haç kolları birbirlerine perçin ile tutturulmuştur. Alt kolun devamında haçın bir kaideye oturmasını sağlayan ve yukarıdan aşağıya doğru daralan yaklaşık 6 cm'lik bir sap yer almaktadır. Haçın ön ve arka yüzünde herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. Yatay sol kol ve üst kolun ucundaki kopmalar dışında eserin genelinde korozyon görülmektedir.

G. 9: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 10: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.5: Takdis/Tören Haçı (G. 9, G. 10)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 20.1 x 11.3 cm

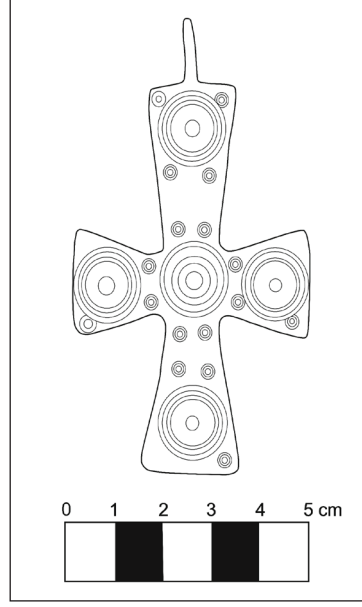
Malzeme: Demir

Tarih: 11-13. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniği ile yapılan yassı kesitli haç, dört kolu eşit bir Yunan Haçı biçimindedir. Merkezden dışa doğru genişleyen ve birbirlerine perçinle tutturulan haç kollarının uçları köşelerde ikişer yarım daire ile sonlanmaktadır. Alt kolun devamında 6 cm uzunluğunda ve 1.5 cm çapında silindirik bir sap bulunmaktadır. Eserin ön yüzünde haç kollarının kesişme noktasında görülen perçin başı dışında ön ve arka yüzünde herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. Formu bakımından sağlam ve eksiksiz olan haçın genelinde korozyon görülmektedir.

G. 11: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 12: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.6: Pandantif Haç (G. 11, G. 12)

Müze Envanter No: Etütlük No 289

Müzeye Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-17.06.2008

Ölçüleri: 7.2x4.8 cm

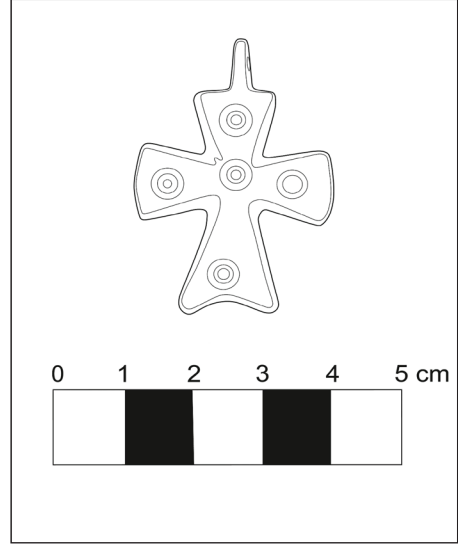
Malzeme: Bronz

Tarih: 10-11. yüzyıl

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan yassı kesitli haç, Latin Haçı formundadır. Merkezden dışa doğru genişleyen haç kollarının uçları düz sonlanmaktadır. Üst dikey kol üzerinde haçın asılarak kullanılması için halka bulunmaktadır. Haçın merkezinde ve kol uçlarında iç içe geçmiş halkaların ortasına yerleştirilen birer adet dairesel yuva bulunmaktadır. Bu yuvalara renkli cam veya değerli taşlardan oluşan dolgu malzemeleri yerleştirilmiş olmalıdır. Kol yüzeyleri dairesel yuvaları çevreleyen dört, yatay kollarda ilaveten ikişer tane daha merkeze doğru eklenen küçük dairesel bezemelerle süslenmiştir. Haçın arka yüzünde herhangi bir bezemesi bulunmamaktadır. Form bakımından sağlam ve eksiksiz olan haç, genel olarak iyi durumdadır.

G. 13: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 14: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.7: Pandantif Haç (G. 13, G. 14)

Müze Envanter No: Etütlük No 290

Müzeye Geliş Şekli ve Tarihi: Satın alma-11.10.1985

Ölçüleri: 3x2.8 cm

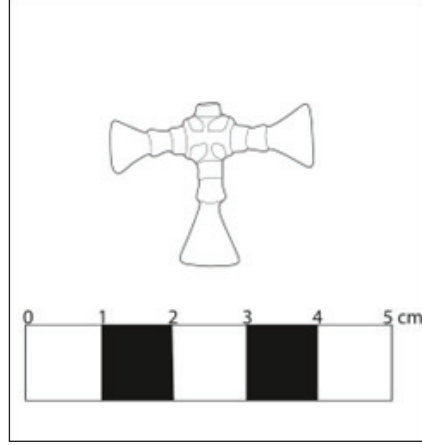
Malzeme: Bronz

Tarih: 11-13. yüzyıllar

Tanım: Döküm tekniği ile yapılan yassı kesitli haç, Yunan Haçı formundadır. Haç kolları, dışarıya doğru genişlemektedir. Üzerindeki süslemeler kazıma tekniğinde yapılmıştır. Üst dikey kol üzerinde haçın asılarak kullanılması için bir halka bulunmaktadır. Haç yüzeyinde çerçeve formun alçak kabartma ile tekrarlandığı görülmektedir. Haç kolları üzerinde ve merkezde iç içe iki konsantrik daire ile oluşturulan birer süsleme yer alırken haçın arka yüzeyi bezemesiz bırakılmıştır. Form bakımından sağlam ve eksiksiz olan haç yüzeyel deformasyonlar dışında genel olarak iyi durumdadır.

G. 15: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 16: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.8: Pandantif Haç (G. 15, G. 16)

Müze Envanter No: Etütlük No 257

Müzeye Geliş Şekli ve Tarihi: Mahkeme yoluyla- 2004

Ölçüleri: 2.1x2.6 cm

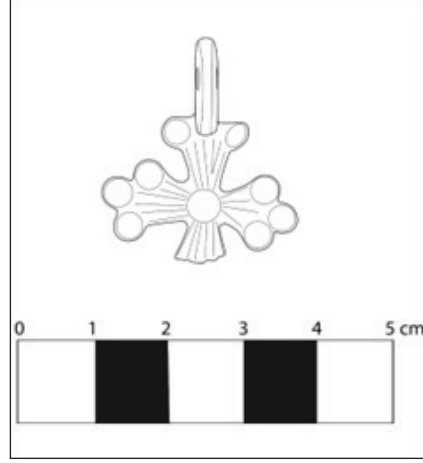
Malzeme: Bronz

Tarih: 6-9. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniğiyle yapılan oval kesitli haç, Yunan Haçı formundadır. Merkezdeki kabartma haçın devamındaki iki sıra boğum sonrasında haç kolları konik şeklinde sonlanmaktadır. Haçın diğer yüzeyi de aynı görünüme sahiptir. Eserin dikey üst kolu eksiktir. Mevcut hâliyle eser dış görünüşü bakımından iyi durumdadır.

G. 17: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G.18: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.9: Pandantif Haç (G. 17, G. 18)

Müze Envanter No: Etütlük No 353

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: Mahkeme yoluyla- 2001

Ölçüleri: 2.9x2.5 cm

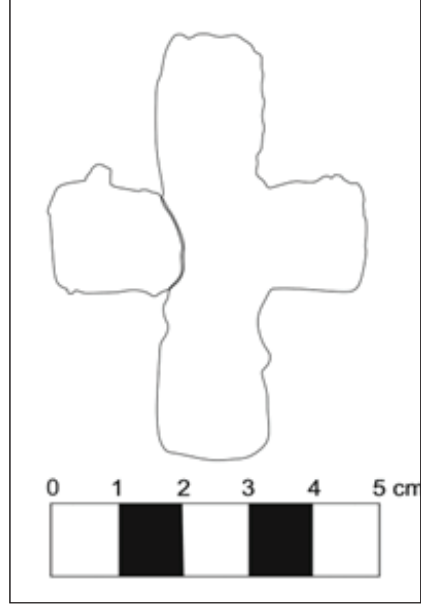
Malzeme: Bronz

Tarih: 9-12. yüzyıllar arası

Tanım: Döküm tekniğinde yapılan yassı kesitli haç, Yunan Haçı formunda olmalıdır. Haç kollarının yüzeyleri merkezden uçlara doğru üçer adet çizgisel yiv ile belirginleştirilmiştir. Merkezden dışa doğru hafifçe genişleyen haç kolları üçer küçük topuzla sonlanmaktadır. Merkezi küçük bir kabara ile vurgulanan haçın dikey üst kolu üzerinde askı halkası bulunmaktadır. Arka yüzü düz ve sade bırakılan haçın alt kolu eksiktir. Mevcut hâliyle eser dış görünüşü bakımından iyi durumdadır.

G. 19: Haçın Ön Yüz Görünümü
(D. Okuyucu, 2020)

G. 20: Haçın Ön Yüz Çizimi
(E. Yücel, 2021)

Kat. No.10: Haç (G. 19, G. 20)

Müze Envanter No: Etütlük No: 490

Müze Geliş Şekli ve Tarihi: 29.09.2018 tarihinde Erzurum Kalesinde devam etmekte olan kazı çalışmasında, Kale mescidinin doğusunda, 2.80 metrede bulunmuştur.

Ölçüleri: 6 x 4.8 cm

Malzeme: ?

Tarih: Tarihlendirme yapılamamaktadır.

Tanım: Yüzeyindeki tabakadan ve ciddi deformasyondan dolayı sağ yatay kolu da kopmuş olan eserin gözlenen tek özelliği yassı kesitli ve Latin haçı formunda olmasıdır.

Değerlendirme

Erzurum Arkeoloji Müzesinin etütlük eserler envanterine kayıtlı on adet madeni haç bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Eserlerden beşi bronz ve dördü demir malzemeden imal edilmişken bir eserin materyali tam olarak anlaşılamamıştır. Demir malzemeli haçlar (G. 3, G. 5, G. 7, G. 9) korozyona uğramıştır. Haçlardan biri (Kat. No 8) (G. 15) oval diğerleri ise yassı kesitlidir. Tören ve takdis haçları ile pandantif türündeki haçlar döküm tekniği ile yapılmıştır. Haçların ön yüzlerinde kazıma tekniği ile oluşturulmuş daireler şeklinde geometrik bezemeler mevcuttur. Eser yüzeylerinde figüratif betimlemeler veya yazı görülmezken; arka yüzler ise bezemesiz bırakılmıştır.

Katalogdaki 1-5 nolu eserler takdis haçları (G. 1, G. 3, G. 5, G. 7, G. 9), 6-9 nolu eserler ise pandantif haçlardır (G. 11, G. 13, G. 15, G. 17). Kötü kondisyonundan dolayı, niteliği belirlenemeyen 10 nolu eserin boyutları sebebiyle bir pandantif haç olması ihtimali kuvvetlidir (G.19). Mevcut hâliyle ufalanmakta olan haçın ön ve arka yüzünü kaplayan korozyon tabakasından dolayı eserde herhangi bir bezeme veya röliker haç olabilme ihtimalini düşündürecek oyuk tarzı bir emare görülmemektedir.

Takdis haçı, Doğu Hristiyanlığında bir rahip veya piskopos tarafından takdis etme (kutsama) esnasında tutulan bir el haçıdır. Genellikle değerli metallere yapılan takdis haçları yine değerli veya yarı değerli taşlarla süslenebilmekte, üzerlerinde Theotokos, Vaftizci Yahya, Dört İncil yazarının veya Peygamberlerin tasvirleri de bulunabilmektedir²³. Ortodoks Kilisesi'nde takdis haçı, altar masasında tutulmakta ve ayin sırasında belirli anlarda kullanılmaktadır. Haçın kullanıldığı törenlerden en önemlisi Ökaristi'dir. Ökaristi ayininin son aşaması olan dismissal (izin, müsaade)²⁴ din adamının sağ eli ile tuttuğu takdis haçının en belirgin kullanım vakitlerindedir²⁵.

Takdis (kutsama) haçları iki taraflı da olabilmekte, bir tarafında “Çarmıha Gerilme”, diğer tarafında “Diriliş” betimleri bulunmaktadır. Diriliş tasvirli yüzü Pazar günleri ve Paskalya'dan sonraki bayram boyunca halka açık olmaktadır. Kutsama haçı ve kutsal suyun kutsamasında da kullanılan takdis haçları Kutsal Hafta²⁶ boyunca²⁷ rahip tarafından ayinlerde taşınan Paskalya trikironuna²⁸ da takılabilmektedir.

Hristiyan ayinlerine ait bir diğer haç türü olan tören haçının ilk kullanımı 499 yılına

23 George Mentidaki, *Tipos Ke Simvolismos stin Orthodoxi Latria* (İrakiyo: Detorakis 1997), 25.

24 Meryem Acara Eser, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Litürjik Eserler,” *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1998), 189.

25 Mentidaki, *Tipos Ke Simvolismos stin Orthodoxi Latria*, 25.

26 Aydınlık Hafta, Paskalya Haftası veya Yenileme Haftası (Yunanca: Διακαινισμός Εβδομάς), Doğu Ortodoks ve Bizans Kiliseleri tarafından Paskalya'da başlayan ve bir sonraki pazar gününe kadar (pazar dâhil değil) devam eden yedi günlük dönem için kullanılan addır.

27 Robert F. Taft, “Holy Week,” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2 (New York: Oxford University Press, 1991), 943.

28 Doğu Ortodoks ve Bizans geleneklerinde Paskalya zamanında kullanılan bir litürjik üçlü şamdandır.

kadar götürülmektedir²⁹. Edessa’da meydana gelen deprem, güneş tutulması gibi bir dizi felaket sonrasında Piskopos Mar Peter’in emriyle din adamları, kadınlar, erkekler, çocuklar ve halkın her tabakasından kişiler topluca dua edip tanrıdan merhamet dilemiş; siyah giysiler içerisindeki bu kişiler *Mezmurlar* ve ilahiler eşliğinde ellerinde haçlar taşıyarak şehrin her yerini dolaşmışlardır³⁰. VII. Konstantin Porphyrogenetos’un *Seremoniler Kitabı*’nda (*De Ceremoniis*) Konstantinopolis Patriğinin gerçekleştirdiği, Ayasofya’dan başlayıp Konstantin Forumuna kadar devam eden ayinde yine bir tören haçının şehirde dolaştırıldığı belirtilmektedir. *II. Basileios Menologion*’unda³¹ bir diakonun elinde tuttuğu, mücevherlerle bezenmiş Latin haçı formu, büyük boyutlu bir tören haçı betimlenmiştir. Çeşitli madenlerden üretilen tören haçlarının iki yüzü de süslenebilmektedir. Mevcut örnekler dayanarak, 6-7. yüzyıl tören haçlarının ortalama 30-60 cm yüksekliğinde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte küçük kiliselerde veya şapelde bu türden haçların daha mütevazı boyutlarda olduğu görülmektedir. Gösterişli haç kolları küçük dairesel parçalarla sonlanmakta, bazen yatay haç kollarında yer alan halkalara apokaliptik harfler olan alfa (Α) ve omega (Ω) asılmaktadır. İkonoklazma sonrasındaki evrede de bu özellikler çoğunlukla devam etmiştir³².

Farklı boyutları olan tören, takdis ve adak haçlarından “küçük boyutlu haçları rahip ayin sırasında elinde tutmakta, büyük haçlar ise İsa’nın Doğumu (25 Aralık), Müjde (25 Mart) gibi bayramlarda veya Paskalya’dan önceki perhizin üçüncü pazarında yapılan ayinlerde tören alayının başında taşınmaktadır”³³. Tören haçlarının diğer kollardan daha uzun olan alt kolunda, haçı taşıyabilmek için ahşap bir asa geçirilebilecek şekilde dairesel formu (bazı örneklerde haç kilise biçiminde) veya aşağıya doğru sivrilen ve yassı bir levha da olabilen bir sap bulunmaktadır. Adak haçları ise bir ithaf veya adak yazıtına sahiptir. Figürlü bezemeleri olabilen adak haçlarının bir yere sabitlenebilmesi için delikleri de vardır. Bazı saplı haçlarda da adak veya ithaf yazıtı bulunmaktadır. Bu tür örnekler tören haçı olarak kullanılan haçların da kiliselere adanabildiğini göstermektedir. Ait olduğu kilisenin büyüklüğüne, törenin niteliğine veya adağı yapan kişiye göre haçın boyutları değişebilmektedir³⁴.

Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan ve çalışma kapsamında incelenen beş adet takdis haçından 1 nolu eser (**G. 1**) bronz bir takdis haçtır. Ortadaki büyük, yanlardaki küçük üçer damla ile sonlanan haç kollarının noktalı dairelerle dekore edildiği çok sayıda Bizans dönemi bronz haç örneği mevcuttur. Bu formdaki haçların kol uçla-

29 Laskarina Bouras ve Anthony Cutler, “Cross, Processional,” *The Oxford Dictionary of Byzantium*, c. I (New York: Oxford University Press, 1991), 553.

30 Joshua the Stylite, *The Chronicle of Joshua the Stylite: Composed in Syriac A.D. 507*, çev. William Wright (Cambridge: University Press, 1882), 27.

31 “Vat.gr.1613;142,” Digital Vatican Library, erişim 6 Temmuz 2022, https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613

32 Bouras ve Cutler, “Cross, Processional,” 553.

33 Mentidaki, *Tipos Ke Simvolismos stin Orthodoxi Latria*, 25.

34 Acara Eser, *Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç*, 28-29.

rındaki yuvarlaklar 10-11. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Haçın alt kolundaki merkezi daire bazı örneklerde diğer kollardakinden biraz daha büyük olup bu form çarmıhın üzerine dikildiği merkezi (Golgota) sembolize etmektedir³⁵. Latin haçı biçimindeki eserin haç kolları merkezden dışa doğru genişleyerek üçer damla ile sonlanmaktadır³⁶. Kenarlarını iç içe daire motifleri çevreleyen haçın kollarında büyük iç içe dairelerle oluşturulmuş birer bezeme bulunurken arka yüzü düzdür. Bezeme stili bu örneklerin 11-12. yüzyıllara ait Bizans Dönemi eserleri olabileceğini göstermektedir³⁷. Bu haçın form bakımından benzer örnekleri New York, Charles Bolles Rogers Koleksiyonu, Viyana, Kunsthistorisches Müzesi, Princeton Üniversitesi Sanat Müzesi ve Atina Paul Kannelopoulos Koleksiyonunda³⁸; bezeme bakımından benzer bir örneği ise Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde³⁹ bulunmaktadır.

Katalog no 2, 3, 4 ve 5 nolu eserler demirden yapılmış birer takdis haçtır. 2, 3 ve 5 nolu haçların alt kollarında silindirik bir sap, 4 nolu eserde (**G. 7**) ise üçgen kesitli sivri bir levha bulunmaktadır. 2 nolu eser (**G. 3**) ve ona göre haç kollarının daha kalın tutulduğu 4 nolu eserin form açısından nispeten yakın bir benzeri Hatay Müzesinde bulunmaktadır⁴⁰. Yine aynı yayında bulunan başka bir haç, burada ele alınan 5 nolu eser ile form ve malzeme bakımından benzeşmektedir⁴¹. Bu grupta yer alan 3 nolu haçın (**G. 5**) benzer bir örneğine ulaşılammıştır.

Katalog 6, 7, 8 ve 9 nolu haçlar birer pandantif haç olup bronz malzemedeki döküm tekniğiyle imal edilmiş eserlerdir. Bunlardan 6, 7 ve 9 nolu haçlar (**G. 11, G. 12, G. 17**) yassı kesitli iken 8 nolu haç (**G. 15**) oval kesitlidir.

9. yüzyıldan itibaren Bizans halkının beğenisinin bir parçası olan Pandantif (Sarkaç) haç, nazar, hastalık ve çeşitli kötülöklere karşı koruyucu özelliğine inanılan, kadınların yanı sıra erkeklerin de boyunlarına kolye şeklinde asarak yaygın biçimde kullanıldıkları takı işlevli haç türüdür⁴². Bir kayış, ip veya zincir ile boyuna asılan pandantif haçlar 12. yüzyılda piskoposların resmi giysilerinin bir parçası hâline gel-

35 Karl Ayers Sandin, "Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form Use and Meaning," (Doktora tezi, The State University of New Jersey, 1992), 234-235.

36 Kollarının köşeleri üç yapraklı yonca ile sonlanan örnekleri bulunmakla birlikte, özellikle köşelerde palmetler ile sonlanan benzer örnekler Ermeni eserleri olarak tanımlanmaktadır.

37 Acara Eser, *Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç*, 43.

38 Sandin, "Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form Use and Meaning," 234-236, Kat. 18, Plate XIX; 297-308, Kat. 42, Plates XLIII-XLIV; 308-315, Kat. 43, Plates XLV-XLVI; 323-328, Kat. 47, Plates LI-LII; 344-345, Kat. 51, Plate LVI.

39 Acara Eser, *Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç*, 42, No 22, Resim 10.

40 Meryem Acara Eser, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar* (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020), Kat. no 98, Foto.182, 211-212, 358.

41 Acara Eser, *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar*, Kat. no 98, Foto. 182, 211-212, 358.

42 Gülgün Köroğlu, *Anadolu Uygarlıklarında Takı* (İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Yayınları, 2004), 45.

miştir⁴³. Bizans görsel sanatında, özellikle Kapadokya Bölgesi kaya kiliselerindeki duvar resimlerinde görülen bazı örneklerde, azizler boyunlarında zincire asılmış pandantif haçlarla betimlenmiştir⁴⁴.

Erzurum Arkeoloji Müzesinde bulunan 6 nolu haçın (G. 11) genişleyen kollarındaki ve kolların kesişme noktasındaki daire şeklindeki süslemelerden merkezde olanı bir çukur şekindedir⁴⁵. Bu çukurlara renkli cam veya yarı değerli taşlardan tüm ya da yarım küre şeklinde boncuklar yerleştirilmiş olmalıdır⁴⁶. Yumuktepe Höyüğünde 11-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen yerleşimde bulunan iki haç, 6 nolu haç ile benzer form ve bezeme özellikleri göstermektedir. Haçların ön yüzünde, haç kolları ile montürlerin çevresi kazıma çizgilerle belirginleştirilmiş arada kalan bölümler de kazıma noktalı dairelerle doldurulmuştur⁴⁷. Andrea Pülz'ün Efes'te bulunan Bizans dönemi küçük eserlerini konu alan çalışmasında 6 nolu haça form olarak benzeyen bir haç, 10-11. yüzyıla⁴⁸, form ve bezeme bakımından benzeyen başka bir örneği ise 5-6 veya 10-11. yüzyıllara⁴⁹ tarihlendirilmiştir. Kütahya Müzesi 2017 yılığında yayımlanan Hüseyin Dalkılıç özel koleksiyonunda bulunan eserlerden 44 katalog numaralı madeni haç form ve bezeme bakımından neye benzer bir örnektir⁵⁰. Yine D. Papanikola Bakirtzi'nin editörlüğünü yaptığı kitapta 690 katalog numarası ile tanıtılan bronz haç oldukça benzer bir örnek olup 11-12. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁵¹.

Bu haçın yakın benzerleri Denizli Arkeoloji Müzesi⁵², Sadberk Hanım Müzesi⁵³ ve Carroll F. Wallis koleksiyonunda⁵⁴, Erken Bizans Dönemi ile Orta Bizans

43 Meryem Acara Eser, "Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı", *Kalanlar; 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizan.* ed. Ayla Ödekan (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007), 38.

44 Feride İmrana Altun, "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar," *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 137.

45 Orta Bizans dönemine ait olan 6 nolu haçın form ve bezeme açısından benzer örnekleri; Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları," 424, Şek.1:3-4, Flora Karagianni, "Metallikoi Stavroi Tis Proimis Kai Mesis Vyzantinis Periodou Se Idiotiki Syllogi," *Metal Crosses of Early and Middle Byzantine Period from a Private Collection*, ed. Vasilis Katsaros-Anastasia Tourta, (Athina: 2015), 194, Şek.18-19

46 Gülgün Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları," *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (14-16 Ekim 2009)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2009), 419.

47 Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları," 419.

48 Andrea M. Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, (Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020), 85, T31-K3.

49 Pülz, *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*, 85, T31-K6.

50 Zeliha Demirel Gökalp ve Mehmet Kurt, "Hüseyin Dalkılıç Özel Koleksiyonu'ndaki Bazı Maden Eserler (Kütahya)," *Kütahya Müzesi 2017 Yılığ* 5 (2018), 390, Kat.No. 44, Foto. 10 (44).

51 Charikleia Koilakou, "Private Devotions," *Everyday Life in Byzantium (Byzantine Hours Works and Days in Byzantium)*, ed. Demetra Papanikola Bakirtzi (Athens: Hellenic Ministry of Culture, 2002), 504, Kat. no. 690.

52 Hicran Özdemir ve Gökçen Kurtuluş Öztaşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (Denizli 14-16 Ekim 2009)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2009), no. 5-7.

53 Hülya Yılmaz, "Sadberk Hanım Müzesi Bizans Dönemi Eserleri," (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991), kat. no. 1-3.

54 *Ancient Art XLIV*, ed. John Ambrose (ABD-Medfield: Museum Quality Ancient Art, 2008), kat. no. 22.

Dönemi'nin sonuna kadar devam eden geniş bir zaman aralığına tarihlendirilmiştir.⁵⁵ Boğazköy'de⁵⁶, Yumuktepe'de olduğu gibi, benzer örnekler, 11. yüzyıl ve sonrasına tarihlenen tabakalarda ele geçmiştir. Kazı buluntuları bu tarzdaki haçların 11. ve 13. yüzyıllar arasına tarihlendirilebilmesini mümkün kılmaktadır.

7 nolu pendantif haçın (G. 17) ön yüzü, merkezinde ve yan kollarındaki birer daire motifini ile süslenmiştir. Kazıma tekniği ile yapılmış, iç içe daire motifleri, Bizans sanatında 6. yüzyıldan 12.- 13. yüzyıla kadar uzanan oldukça geniş bir zaman aralığında karşımıza çıkmaktadır⁵⁷. Haç üzerinde görülen bezemelerin sadeliği ve sürekliliği tarihlendirmeyi güçleştirmektedir. Ancak konteksli kazı buluntuları tarihlendirme için ana kriter olarak kabul edilmektedir⁵⁸. Konsantirik daireler sadece haçlarda değil tarak, lamba, zar, broş, toka, ayna ve buhurdanlık gibi günlük kullanım eşyalarında da görülen yaygın bir bezeme şekli olmakla beraber ayırt edici bir özellik olarak değerlendirilmemektedir⁵⁹. Bu haçın hem form hem de bezeme açısından çok yakın benzerleri Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesinde⁶⁰ Denizli Arkeoloji Müzesinde⁶¹ ve Kütahya Müzesi'nde⁶² bulunmaktadır. Benzer örnekler yine Amorium'da 11. yüzyıla tarihlenen bir mezarda⁶³ ve Yumuktepe'de 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen Orta Çağ tabakasında ele geçmiştir⁶⁴.

8 nolu pendantif haçın (G.15) gerek müze koleksiyonlarının bir parçası gerekse kazı buluntusu olarak çok sayıda örneği mevcuttur. Bu türden haçlar Hristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren görülmekle birlikte bu haçın bir benzeri 6-9. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir⁶⁵. Denizli Arkeoloji Müzesinde yer alan benzer bir haç da yine aynı döneme tarihlendirilmektedir⁶⁶. Kapadokya bölgesi müzelerinden Aksaray müzesinde bir, Niğde müzesinde de iki bronz pendantif haç 9-12. yüzyıllar arasına ta-

55 Oğuz Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2018), 115.

56 Böhlendorf ve Beate Arslan, "Das Bewegliche Inventar Eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy," *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 365, Abb. 13/21.

57 Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 115.

58 Demirel Gökalp ve Kurt, "Hüseyin Dalkılıç Özel Koleksiyonu'ndaki Bazı Maden Eserler (Kütahya)," 390
59 Koilakou, "Private Devotions," 500.

60 Koçyiğit, "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları," 121, Kat.-res. No 10.

61 Özdemir ve Öztaşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," no. 3-4.

62 Acara Eser, *Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı*, *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*, 248.

63 Chris Lightfoot, Oğuz Koçyiğit ve Hüseyin Yaman, "Amorium Kazısı, 2016," 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli)*, c. 1 (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008), 446.

64 Köroğlu, "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları," 419, şek. 1, fig. 3-4.

65 Ambrose, *Ancient Art XLIV*, 26b.

66 Özdemir ve Öztaşkın, "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup," no.10.

rihlendirilen diğer örneklerdir⁶⁷. Günümüzde British Müzesinde 1880,0501.7 katalog numarası ile sergilenen⁶⁸ Erken Bizans dönemine ait bir eser yine bronz olup kısmen deformeleri olmakla birlikte, 8 nolu haç ile benzerdir. A. Özkan Arıktürk'ün şahsi koleksiyonunda bulunan ve bir lisans bitirme tez çalışması kapsamında tanıtımı yapılan 15 katalog numaralı bronz haç, 9-12. yüzyıllar arasına tarihlendirilen bu türden haçlara başka bir örnektir⁶⁹. Orta Bizans dönemine tarihlendirilen başka bir örnek de Boğazköy buluntuları arasında olup Böhlendorf-Arslan tarafından yayımlanmıştır⁷⁰. Malatya Müzesinde bulunan ve 8 nolu haçın yakın benzeri olan iki örnek 6-9. yüzyıl ile 11-12. yüzyıl şeklinde geniş bir zaman aralığına tarihlendirilmektedir⁷¹.

Orta Bizans dönemine tarihlendirilen 9 nolu bronz pandantif haçın (**G. 17**) benzer örnekleri 9-12. yüzyıllara tarihlendirilen Orta Bizans dönemine ait eserler olup Kapadokya bölgesi müzelerinde bulunmaktadır⁷².

Katalogda tanıtımı yapılan son eser (**G. 19**) Erzurum Kalesi 2018 yılı kazı çalışmaları buluntularından olup fiziksel durumu oldukça kötü bir haçtır. Eserin tarihi ve materyali hakkında öngörülebilir bulunmak mümkün değildir.

Sonuç

Sonuç olarak, Erzurum Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda bulunan ve tarihlendirmesi yapılamayan biri dışında Bizans dönemine ait olan on adet haçtan beşi (Kat. No 1-5) tören-takdis haçı, dördü (Kat. No 6-9) pandantif haç, biri ise (Kat. No 10) tanımlanamamakla birlikte pandantif bir haç olarak değerlendirilmiştir.

Üzerlerinde herhangi bir yazı veya tarih ibaresi bulunmadığı için kesin tarihi bilinemeyen eserlerin benzer örnekler eşliğinde yapılan tarihlendirmeler neticesinde birinin (**Kat.No.8**) 6-9. yüzyıla birinin (**Kat.No.9**) 9-12.yüzyıla, birinin (**Kat.No.6**) 10-11. yüzyıla, bir diğerinin (**Kat.No.1**) 11-12. yüzyıla, altısının ise (**Kat.No. 2, 3, 4, 5, 7**) 11-13. yüzyıl aralığına uygun Bizans dönemi haçları oldukları ortaya konulmuştur.

Özellikle Aşağı Parmaksız Höyük buluntusu olan eserler, bölgedeki orta Bizans dönemi yerleşimine işaret eden somut veriler olması bakımından son derece önemlidir.

67 Yakup Ünlüler, “Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine ait Madeni Haçlar” (Yüksek Lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019), 103-105. Kat. No 81-82-83.

68 The British Museum, “Cross pendant,” erişim 5 Temmuz 2022, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1880-0501-7

69 Şükran Savuran, “A. Özkan Arıktürk Envanterine Kayıtlı Haçlar ve Metal Eser Koleksiyonu” (Bitirme tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2021), 43.

70 Böhlendorf-Arslan, “Das Bewegliche Inventar eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy,” 365, Abb. 13/22.

71 Korkmaz Şen ve Samet Erol, “Malatya Müzesi Bizans Dönemi Taşınabilir Haçları,” *Arkeolojik Küçük Buluntular*, ed. Oktay Dumankaya (Ankara: Doruk Yayınları, 2021), 609, No:8, Fig:15-16; 612-613, No: 15, Fig:29-30.

72 Ünlüler, “Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine ait Madeni Haçlar”, 86-88. Kat. No 64-66.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Erzurum Arkeoloji Müzesi Etütlük eser envanterine kayıtlı olan madeni haçları çalışmaya olanak sağlayan Müze Müdürü Sayın Hüsnü Genç'e, müze araştırmacıları Sayın Vedat Güngör ve Selma Akgül'e ve makalede bulunan çizimleri yapan Uzman Sanat Tarihçisi Emrah Yücel'e teşekkür ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to present sincere thanks to the Museum Director, Mr Hüsnü Genç, and the museum researchers, Mr Vedat Güngör and Ms Selma Akgül, for enabling me to study the metal crosses registered in the Erzurum Archaeology Museum Survey Inventory.

Kaynakça/References

- Acara Eser, Meryem. "Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2004): 143-151.
- Acara Eser, Meryem. "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (1998): 183-201.
- Acara Eser, Meryem. "Hristiyanlıkta Haç Kültü ve Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Grup Haç." *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötügen'e Armağan*. Ed. Sema Doğan ve Mine Kadiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, 27-43.
- Acara Eser, Meryem. "Liturjide ve Günlük Kullanımda Maden Sanatı." *Kalanlar, 12. ve 13. yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Ed. Ayla Ödekan. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 2007, 37-42.
- Acara Eser, Meryem. *Bizans Maden Sanatı: Dini Törenlerde Kullanılan (Liturjik) Eşyalar*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2020.
- Albayrak, Kadir. "Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi." *Dini Araştırmalar* 7/19 (2004): 105-129.
- Altun, Feride İmrana. "Bandırma Arkeoloji Müzesi'nde Yer Alan Bizans Dönemine Ait Bronz Haçlar." *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020): 133-151.
- Ancient Art XLIV*. Ed. John Ambrose. ABD-Medfield: Museum Quality Ancient Art, 2008.
- Bouras, Laskarina ve Anthony Cutler. "Cross, Processional." *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. New York: Oxford University Press, 1991, 553.
- Böhlendorf-Arslan, Beate. "Das Bewegliche Inventar eines Mittelbyzantinischen Dorfes: Kleinfunde aus Boğazköy." *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, Ed. Beate Böhlendorf-Arslan ve Alessandra Ricci (İstanbul: Ege Yayınları, 2012), 351-368.
- Christian Classics Ethereal Library. "Eusebius Pamphilius: Church History, Life of Constantine, Oration in Praise of Constantine." Erişim 05 Temmuz 2022. <https://www.ccel.org/ccel/schaff/npnf201.html>.
- Cotsonis, John A. *Byzantine Figural Processional Crosses*. Ed. Susan A. Boyd ve Henry Maguire. Washington: D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 1994.
- Demirel Gökalp, Zeliha ve Mehmet Kurt. "Hüseyin Dalkılıç Özel Koleksiyonu'ndaki Bazı Maden Eserler (Kütahya)." *Kütahya Müzesi 2017 Yılığ* 5 (2018): 385-413.

- Digital Vatican Library. "Vat.gr.1613;142." Erişim 6 Temmuz 2022. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613.
- Eliade, Mircea. *İmgeler Simgeler*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1992.
- Elyiğit, Ufuk. "Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki Madeni Haç Örnekleri." *Art-Sanat* 18 (2022): 173-200.
- Gül, Ahmet. *Haçın Hristiyan Teolojisindeki Yeri ve Önemi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antikçağ'da Hristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.
- Karagianni, Flora. "Metallikoi Stavroi Tis Proimis Kai Mesis Vyzantinis Periodou Se Idiotiki Syllogi." *Metal Crosses of Early and Middle Byzantine Period from a Private Collection*. Ed. Vasilis Katsaros-Anastasia Tourta. Athina: 2015, 193-204.
- Karpozilos, Apostolos ve Anthony Cutler. "The Cross in Everyday Life." *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 1. New York: Oxford University Press, 1991, 550-551.
- Koçyiğit, Oğuz. "Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Bizans Dönemi Maden Haçları." *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2018): 110-121.
- Koilakou, Charikleia. "Private Devotions," *Everyday Life in Byzantium (Byzantine Hours Works and Days in Byzantium)*. Ed. Demetra Papanikola Bakirtzi. Athens: Hellenic Ministry of Culture, 2002, 496-531.
- Köroğlu, Gülgün. "Yumuktepe Höyüğü Kazılarında Ortaçağ Takıları." *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (Denizli, 14-16 Ekim 2009)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2009, 417-426.
- Köroğlu, Gülgün. *Anadolu Uygarlıklarında Taki*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Yayınları, 2004.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Lightfoot, Chris, Oğuz Koçyiğit ve Hüseyin Yaman. "Amorium Kazısı, 2006." 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007, Kocaeli)*. c. 1. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008, 443-466.
- Mentidaki George. *Tipos Ke Simvolismos Stin Orthodoxi Latrria*. İraklio: Detorakis, 1997.
- Moorhead, John. "Iconoclasm, The Cross and The Imperial Image." *Byzantion* 55/1 (1985): 165-179.
- Özdemir, Hicran ve Gökçen Kurtuluş Öztaşkın. "Denizli Arkeoloji Müzesi'nde yer Alan Bizans Dönemi Maden Haçlarından Bir Grup." *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (Denizli 14-16 Ekim 2009)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2009, 489-499.
- Pülz, Andrea M. *Byzantinische Kleinfunde aus Ephesos: Ausgewählte Artefakte aus Metall, Bein und Glas*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2020.
- Sandin, Karl Ayers. "Middle Byzantine Bronze Crosses of Intermediate Size: Form Use and Meaning." Doktora tezi, The State University of New Jersey, 1992.
- Savuran, Şükran. "A. Özkan Arıkan Türk Envanterine Kayıtlı Haçlar ve Metal Eser Koleksiyonu." Bitirme tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2021.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Haç." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 522-524.

- Şen, Korkmaz ve Samet Erol. “Malatya Müzesi Bizans Dönemi Taşınabilir Haçları.” *Arkeolojik Küçük Buluntular*: Ed. Oktay Dumankaya. Ankara: Doruk Yayınları, 2021, 600-622.
- Taft, Robert F. “Holy Week.” *The Oxford Dictionary of Byzantium*. 2. New York: Oxford University Press, 1991, 943.
- The British Museum. “cross pendant.” Erişim 5 Temmuz 2022. https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1880-0501-7.
- The Joshua Stylite. *The Chronicle of Joshua the Stylite: Composed in Syriac A.D. 507*. Çev. William Wright. Cambridge: At the University Press, 1882.
- Türk Dil Kurumu. “Haç.” Erişim 5 Temmuz 2022. <https://sozluk.gov.tr/>.
- Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1162) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Ünlüler, Yakup. “Kapadokya Bölgesi Müzelerindeki Bizans Dönemine ait Madeni Haçlar.” Yüksek Lisan Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Ünver, Tuğçe. “Geç Antikçağ Hristiyan Tarih Yazarı Lactanius ve İlahi Adalet Teması.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/68 (2019): 499-509.
- Yılmaz, Hülya. “*Sadberk Hanım Müzesi Bizans Dönemi Eserleri*.” Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.
- Yurttaş, Elif. “Erzurum-Hınıs, Parmaksız Yerleşimi ve Buluntularının Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 2021.